

нат № 6 – апеляції на вироки у крим. справах, винесених колег. судами Коломиї, Перемишля, Самбора, Станіславова, Стрия і Золочева; Сенат № 7 – те саме, але із судів Чернівців, Бережан, Сянока, Сучави, Тернополя. Допоміжний Сенат був створений для справ Буковини, дисциплінарний (I) – для розгляду справ суд. службовців, дисциплінарний (II) – канцеляристів і технічних працівників.

Кожен сенат В. к. с. у Л. мав чітко визначену сферу правочинності і складався з голови, 2-х заступників, 4-х членів і 4-х їхніх заступ. Сенат № 1 був покликаний розглядати апеляції і звернення стосовно вироків і ухвал Крайового суду у Львові; апеляції і звернення щодо вироків і ухвал усіх галицьких трибуналів у цив. справах, у яких зацікавленою стороною спору є д-ва, край або повіт; апеляції і звернення у цив. справах відповідно до колиш. процедури, направлених із повітових судів сфери діяльності крайового суду у Львові.

Сенат № 2 займався розглядом апеляцій і звернень стосовно вироків і ухвал у процес. цив. справах окружних судів у Чорткові, Самборі, Сяноку, Стрию, Тернополі; апеляцій і звернень у цив. справах, проваджених відповідно до колиш. цив. процедури в окрузі вищезгаданих окружних судів; справ автомобільних.

Сенат № 3 розглядав апеляції і звернення щодо вироків і ухвал у процес. справах із крайового суду в Чернівцях і окружного суду в Сучаві; апеляції і звернення у цив. справах, направлених відповідно до колиш. цив. процедури повітових судів в окрузі крайового суду в Чернівцях і окружного суду в Сучаві.

Сенат № 4 розглядав апеляції і звернення щодо вироків і ухвал у процес. цив. справах із судів у Бережанах, Коломиї, Перемишлі, Станіславові і Золочеві; апеляції і звернення у цив. справах, направлених згідно з колиш. цив. процедурою в окрузі вищезгаданих окружних судів; синдикальні суперечки.

Сенати № 5 і № 7 станом на 1917 були вакантними і не розглядали жодних справ, тоді як Сенат № 6 займався крим. справами. У віданні особового сенату перебували персональні і президіальні справи, а дисциплінарний сенат займався дисциплінарними справами суд. урядників і нотаріусів. Водночас дисциплінарна комісія провадила дисциплінарні справи позасуд. урядників, технічних працівників суду і тюремних охоронців.

За час існування В. к. с. у Л. змінилося 6 його президентів. Першим керівником суду був призначений І. Стройновський (наказ на призначення № 288). Його наступником нетривалий час був Е. Г. Комерс-Лінденбах, барон, таємний радник, кавалер ордену Леопольда, одночасно президент вищ. суду у фін. злочинах. Авторитетним президентом В. к. с. у Л. був Й. Шенк, уродженець м. Оломоуц (нині – Чехія), барон, таємний радник, д-р права, кавалер орденів Франца Йосифа та Леопольда. Наступником Й. Шенка з 1873 був Я. Сімонович, таємний радник, член Найвищ. держ. суду, кавалер ордену імп. Леопольда. Протягом листоп. 1873 – січня 1874 був уряд. комісаром на IV сесії Галицького крайового сейму.

Найдовше – протягом 17-ти років – суд. владу Схід. Галичини і Буковини очолював А. Тхожницький-Мнішек

(1851–1916) – д-р права, таємний радник, кавалер орденів Франца Йосифа та Леопольда.

Останнім президентом В. к. с. у Л. часів Австро-Угорщини був А. Червінський (1852–1937), кавалер ордену Леопольда. Йому з 1919 також судилося стати першим президентом Апеляц. суду у Львові.

До компетенції В. к. с. у Л. належало вирішення суперечок між окружними судами, складання списків адвокатів у крим. справах, розгляд пропозицій суду першої інстанції у справах преси, рішення про повернення злочинців тій д-ві, на території якої вони вчинили злочин, охорона прив. власності, відкриття нових суд. закладів і адвокатських контор тощо.

Велику увагу В. к. с. у Л. приділив організації суд. канцелярії і системі адміністрування, притягнення до суд. відповідальності, організації та реорганізації суд. органів 1-ї інстанції, діяльності окружних і повітових судів. Він займався номінуванням і переведенням суддів з одного до ін. суду, здійснював нагляд за дотриманням зак-ва судами нижчих інстанцій (постанови про зобов'язання до виконання суд. рішень (1903–13)), реагував на порушення повітовими судами тих чи ін. норм судочинства, приймав звіти про кількість розглянутих судами нижчої інстанції справ. Звітування було щорічним із зазначенням кількості розглянутих справ.

В. к. с. у Л. діяв до 1918.

Літ.: Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. Л., 2002; Тищик Б. Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. –

1918 р.). Л., 2003; Едер П. Організація, структура та компетенція Вищого крайового суду у Львові (1855–1918 рр.) // Право України, 2015, № 4.

І. Й. Бойко.

ВІЙСЬКО ЗАПОРІЗЬКЕ – 1) Військ. структура, політ. і соц. ін-т укр. козацтва 2-ї пол. 16 ст. – 1-ї пол. 17 ст. Виникнення В. З. як військ. козац. спільноти було пов'язане із зростанням чисельності козаків за дніпровськими порогами і створення ними військ. орг-ції. Козацтво – вільне озброєне нас., здебільшого селянство, міськ. голота і дрібна шляхта, що втікли від ярма феод. повинностей та наступу католицтва і заселили малонаселені й безлюдні степи серед. Подніпров'я, об'єднавшись у самоврядні громади. Постійна загроза від польс.-литов. військ, кочівників і Кримського ханства примусила козаків заснувати Запороз. Січ у пониззі Дніпра південніше порогів, створити власну військ. орг-цію.

Видатну роль у згуртуванні запороз. козацтва у збройну силу, фактично автономну до уряду Польс.-Литов. д-ви, відіграв кн. Д. Вишневецький («Байда»). Під його проводом 1556 козац. загони здійснили переможні походи на турец.-татар. фортеці Очаків та Іслам-Кермень, заклали на Хортиці укріплення – «городок», який став центром запороз. козацтва. На період існування Томаківської Січі (60-ті – поч. 90-х рр. 16 ст.) припадають походи запорожців на турец. і татар. фортеці Причорномор'я, Криму, гетьмана Івана Підкови на Молдавію. Після зруйнування Січі (1593) кримськими татарами вона була перенесена на р. Базавлук. За

існування Базавлуцької Січі відбулись найбільші козац. повстання проти Речі Посполитої та мор. походи проти Турец. імперії. Військ. орг-ція Запороз. Січі в цей час досягла найвищ. розвитку. На чолі В. З. стояв гетьман. Осн. військ. одиницею був полк (бл. 500 козаків), який ділився на сотні й десятки. Посади гетьмана, полковника, сотника, отамана (командував десятком) були виб. У своїх грамотах і листах вони титулювали себе «Військом Запороз.» або «Лицарством Війська Запороз.»

Чисельність В. З. не була сталою, різні джерела називають кількість козаків від 6 тис. (мабуть, січовиків), до 14–15 тис. (мабуть, із козаками паланок). Осн. частину В. З. становила піхота та нечисленна кіннота. Військо мало гармати, свій флот із великих човнів (чайок або байдаків), на яких здійснювалися мор. походи. Під час походів запроваджувалася сувора дисципліна, зрада та ін. злочини каралися нещадно. Влада гетьмана і козац. старшини була необмеженою.

Запорожжя стало зародком укр. (козац.) державності. Керівним органом був «кіш» – центр військ., адм. та суд. влади для війська і навколиш. людності. На чолі коша стояв виб. кошовий отаман, до складу коша входили виб. суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий, підпорядковані владі гетьмана. Найважливіші питання військ. та політ. характеру кошовий отаман або рада козац. старшини, наділена дорадчими функціями, виносили на розгляд заг. військ. Ради. Згідно із звичаєвим правом, у ній міг брати участь кожний козак, який перебував на той час на Січі. На розсуд Ради, як найвищ. органу

військ. демократії, виносилися найважливіші питання внутр. життя запороз. спільноти: оголошення війни та встановлення миру з сусідами, обрання гетьмана, козац. старшини тощо. Рада виконувала роль верх. законодавчо-розпорядчої інституції.

Після поразки народних повстань 1638 Січ була перенесена на Микитин Ріг на правому березі Дніпра (в межах ниніш. Нікополя). У лют. 1648, із поч. нац.-визв. б-би проти Речі Посполитої, гетьманом у Микитинській Січі був обраний Б. Хмельницький.

Із поч. Визв. війни 1648 козац. т-во Запороз. Січі стало називатись В. З. Низове.

2) В. З. Низове реєстрове – офіц. назва реєстрового козац. війська, утвореного 1572. Спочатку набраний полк складався з 300 «низових козаків», котрі вносилися до «реєстру», одержували платню і перебували на держ. службі в Речі Посполитій. Її уряд сподівався з їх допомогою встановити свою владу над усім козацтвом і «приборкати» Запорожжя. Проте ці надії залишилися нездійсненими і «реєстр» незабаром припинив своє існування. Однак тривала Лівонська війна та «своєволенство» низових козаків змусили уряд Речі Посполитої відновити 1578 реєстрове військо (полк в 500 чол.). «Реєстр» одержував у володіння Трахтемирів (на Дніпрі) із Зарубським монастирем. Реєстрове військо мало пильнувати, аби запороз. козаки «не чинили ніяких шкод ані розрухів» у турец. володіннях і на землях кримського хана, «гамувати» свавільців-козаків. Дислоковане на Подніпров'ї та Низу реєстрове військо стало зватись «Запороз. Військом Ни-

зовим». У 1679–82 частина реєстровців брала участь у Лівонській війні. 1583 набір у «реєстр» було поновлено, збільшено платню. 1590 реєстр збільшувався до 1 тис. козаків. Після повстання С. Наливайка «реєстр» було розпущено, але 1599 – знову відновлено. Під час війни уряд Р. П. закликав до реєстру всіх бажуючих, у т. ч. селян держ. і приватновласницького маєтків (1630 – 8 тис.), а коли потреба в такій кількості реєстровців відпадала, більшість із них виключалася з реєстрових списків (1638 – 6 тис.). За «Ординацією Війська Запорозького реєстрового» (1638) його кер-во перейшло до коронного гетьмана, ст. комісара та призначуваних із польсь. шляхти полковників і осавулів. Під час народних повстань і з поч. Визв. війни переважна більшість реєстрових козаків підтримувала повсталих.

3) В. З. – офіц. назва відновленої у результаті Нац.-визв. війни укр. народу 1648–54 Укр. д-ви – Гетьманщини та її збройних сил. Формування д-ви відбувалося у надзвичайно складних умовах майже безперервної війни, що спричинило особливості державотворення. Гетьман Б. Хмельницький, козац. старшина і шляхта використали багатий досвід самобутньої козац. республік. орг-ції на Запороз. Січі, перевіреної практикою військ.-адм., полково-сотенної системи управління на чолі з гетьманом. Таким чином, були закладені підвалини республік. форми правління з верховенством ген., полк. і сотенних козац. рад, гетьмана, виборністю органів публ. влади всіх рівнів, розвитком місц. самоврядування. Рішення Переяслав. ради і Берез. статті (1654) закри-

пили прав. статус В. З. – України як д-ви під рос. протекторатом, з недоторканістю її сусп. і держ. ладу, козац. устрою. Проте царський уряд, особливо після смерті Б. Хмельницького, все більше обмежував суверенні права Гетьманщини, іменуючи її Малоросією. Із скасуванням гетьманства (1764), руйнуванням Запороз. Січі (1775), ліквідацією полково-сотенного устрою (1781), ген. уряду (1786) залишки укр. автономії на Лівобережжі були остаточно ліквідовані (1786) і на Гетьманщину повністю поширено систему управління Рос. імперії.

Основою збройних сил В. З. – Гетьманщини стали запороз., реєстрове і не-реєстрове козацтво, укр. шляхта. Зборівський договір визначав чисельність реєстру в 40 тис. Проте Б. Хмельницький збільшив реєстр, затв. Ген. козац. радою у берез. 1650. Білоцерківський договір зменшив реєстр до 20 тис. Насправді в Україні у 1648–54 збройні сили становили 300–360 тис. За Берез. статтями (1654) чисельність реєстрового війська була обмежена 60 тис. Це була постійна, профес. армія на відміну від більшості країн Європи, де основу армій становили найняті частини і найманці-чужинці. Потреби війни проти Польщі примусили гетьмана збільшити чисельність реєстру до 80–100 тис. Однак відмова царського уряду Росії сплачувати козакам платню привела до різкого скорочення укр. війська. За Моск. статтями (1665) і Глухівськими статтями (1669) реєстр козаків становив 30 тис., створювалися наймані охоронні частини – сердюцький (піхотний) та компанійський (кінний) полки. Одночасно розширювалась присутність рос.

військ в Україні. Остаточна ліквідація частин В. З. відбувається після скасування козац. полків (1765), уведення рекрутського набору (1797).

Лит.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; Смолій В. А., Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994; Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. 7–8, ч. 1–2. К., 1995; Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К., 2009; Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. К., 2014.

В. М. Єрмолаєв.

ВІЙСЬКОВА СТАРШИНА – обирали козац. колом керівники окр. частин Війська Запороз. Низового (сер. 17 ст. – 1775), повсталих козац.-сел. військ (1648–76), урядовці часів Гетьманщини (1648–1764).

На Запороз. Січі В. с. обиралися заг. військ. радою. До В. с. належали: кошовий отаман, військ. суддя, військ. писар, військ. осавул. Кошовий отаман зосереджував у своїх руках вищу військ., адм., суд. владу на Січі. Військ. суддя здійснював суд над козаками, іноді виконував обов'язки скарбника, наказного отамана, заміщав кошового отамана. Військ. писар завідував військ. канцелярією і всіма письмовими справами Війська Запороз. Військ. осавул мав повноваження контролювати дотримання козаками порядку в Січі і Війська Запороз., виконання військ. ради і суд. рішень, провадив дізнання щодо злочинів, заготовляв продовольство тощо. У Війську Запороз. до 1648 до В. с. належали також полк., сотенна, паланкова та курінна старшина.

На Гетьманщині В. с. поділялася на ген. (ген. обозний, ген. писар, ген. підскарбій (1–2), ген. суддя (1–2), ген. осавул, ген. хорунжий, ген. бунчужний), рада яких стала органом держ. управління; полк. (полк. обозний, полк. писар, полк. суддя, полк. осавул, полк. хорунжий), сотенну (сотенний отаман, сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий).

Ген. старшина з поч. Визв. війни обиралася Ген. козац. радою, але складні умови війни, її чисельний склад, непередбачуваність рішень робили цей демократ. ін-т влади громіздким і придатним для вирішення найголовніших і найгостріших питань внутр. і зовн. політики, які вимагали всенародної підтримки. Звичною опорою для Б. Хмельницького і його послідовників стала старшинська рада, яка обирала і В. с. Л. Окіншевич у складі ради старшин виділяв три рівні представництва: 1) вузький склад ген. старшини на чолі з гетьманом (гетьман. уряд); 2) ширші збори ген. старшини за участю полковників; 3) старшинські з'їзди за участю майже всієї старшини, із сотниками включно. Гетьман на правах головуючого входив до старшинської ради в будь-якому її складі, які без його участі були неправомочні приймати рішення. Згодом деяких полковників став призначати гетьман, а старшинська рада – обирати ген. старшину, полковників і сотників, яких затверджував на посадах гетьман. Проте вже у Коломацьких статтях (1687) таке обмеження повноважень Ген. ради і гетьмана належало до компетенції моск. урядовців (див.: *Коломацькі статті 1687*). Як свідчить листування гетьмана І. Скоро-

падського, київ. губ. кн. Д. Голіцин ігнорував рішення полк. рад, ради старшини і самого гетьмана про призначення В. с. Царським указом 1721 право призначати ген. старшину було передано Колегії іноз. справ, яка затверджувала одного з двох кандидатів, запропонованих гетьм. урядом. Призначення полковників (нерідко – з рос. чинів) оформлялося царським або сенатським указом, що надсилався до відома гетьмана і ген. старшини.

Полк. старшина обиралась на полк. козац. радах, сотенна – на сотенних радах, однак згодом старшина частіше стала призначатись.

Найнижчою ланкою В. с. були міськ. й сільс. (куренні) отамани. Формально вони теж були виб. та найчастіше, особливо у 18 ст., їх призначала полк. або сотенна старшина.

Лит.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 1: Акты о казаках (1500–1648). К., 1863; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. К., 1993; Окіншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині. Історико-юридичний нарис // Хроніка 2000, 1998, вип. 27–28; Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Х., 2005.

В. М. Єрмолаєв.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 1860–70 – складова частина держ. реформ у Рос. імперії сер. 19 ст., що здійснювалися під кер-вом воен. міністра Д. Мілютіна. Безпосередньою причиною реформування військ. справи стала поразка Росії у Кримській війні 1853–56. Воен. не-

вдача, зокрема, виявила крайню централізацію управління військами за фактичної відсутності місц. органів управління, відсталість воен. промисловості і озброєння рос. армії, архаїчність комплектування збройних сил, низький освіт. рівень офіцерського складу, відсутність розвинених шляхів сполучення тощо. Про рівень воен. медицини в Рос. імперії свідчить той факт, що за 25 років царювання Миколи I від хвороб у армії померло 1028 650 військовослужбовців. «Чи готові ми до війни? – писав у своїх записках один із учасників Кримської війни, – по совісті кажучи, ні, далеко не готові... По-перше, ми погано озброєні. Наша піхота споряджена гладкоствольними рушницями... У нас досить мало людей, що вміють стріляти, оскільки цьому мистецтву ніколи розумно не навчали, систематично ніколи не вживаючи за призначенням порох, що відпускався у нікчемній кількості для практичної стрілянини, а роздарюючи більшу його частину знайомим поміщикам... Взагалі кажучи, ні солдати, ні офіцери не знають своєї справи і майже нічому не навчені...». Звичайно, такий стан справ у військ. сфері не міг не призвести до поразки Рос. імперії в Кримській війні, яка й примусила рос. царя розпочати кардинальні перетворення армії. В. р. 1860–70 торкнулися всіх сторін організації збройних сил. Так, колиш. рекрутська повинність була замінена всестановою військ. повинністю; армія озброювалася новими зразками зброї, зокрема нарізними рушницями; замість централізованого воен. командування створювалися військ. округи; вводилися нові військ. статути, які покращували бойову підготовку військ; почали від-